

Voorliggend tussenproduct is het derde tussenproduct van ontwikkelteam Kunst & Cultuur, opgesteld tijdens de derde ontwikkelsessie in oktober 2018. Het betreft de 'grote opdrachten' van het leergebied, de essentie. Op basis van deze grote opdrachten zal het team in de volgende stap de benodigde kennis en vaardigheden gaan benoemen (bouwstenen). Ontwikkelteam Kunst & Cultuur vraagt uw feedback op de grote opdrachten op www.curriculum.nu/feedback.

In dit tussenproduct vindt u:

- De bijgestelde visie op het leergebied, met een toelichting op de samenhang tussen de visie en grote opdrachten. Deze visie ligt ten grondslag aan de grote opdrachten
- De bijgestelde grote opdrachten van het leergebied. Hierop vraagt het team uw feedback, zie daarvoor ook de bijgevoegde consultatievragen.
- Een begrippenlijst (bijlage 1)
- De bronnenlijst (bijlage 2)

Ook deze keer heeft het ontwikkelteam Kunst & Cultuur weer dankbaar gebruik gemaakt van de grote hoeveelheid bijzonder constructieve feedback. In de feedback zaten de waardevolle suggesties voor grote opdrachten, tips voor literatuur en een groot aantal concrete voorstellen. Veel van deze suggesties zijn verwerkt. Dit heeft geleid tot een bijgestelde visie en bijgestelde grote opdrachten. Aan de visie zijn definities toegevoegd en er is een visualisatie opgenomen. Uit de visualisatie die als onderlegger dient voor het gehele leergebied Kunst & Cultuur blijkt de samenhang tussen de visie en de grote opdrachten. De grote opdrachten hebben een duidelijke focus meegekregen, zijn onderscheidend gemaakt en de titels zijn verbreed en bijgesteld. Het resultaat is dat er een samenhangend geheel ligt van visie en grote opdrachten.

De grote opdrachten zijn gebaseerd op de visie op het leergebied (opgesteld tijdens de eerste ontwikkelsessie en bijgesteld op basis van feedback) en vormen de basis voor de volgende stap: het benoemen van kennis en vaardigheden (bouwstenen). De bronnenlijst geeft een overzicht van literatuur en websites die het ontwikkelteam heeft geraadpleegd tijdens het uitwerken van de visie en het bijstellen van de visie en de grote opdrachten. Met de consultatievragen geeft het ontwikkelteam richting aan de punten waarop ze graag feedback ontvangt.

Opnieuw feedback op de grote opdrachten?

In de vorige ontwikkelsessie is ook gewerkt aan de grote opdrachten. De teams hebben de eerste versie reeds ter consultatie voorgelegd. In deze derde ontwikkelsessie heeft het ontwikkelteam verder gewerkt aan de grote opdrachten. Op basis van de ontvangen feedback, maar ook, voor samenhang en eenduidigheid, in samenwerking met de teams van de andere acht leergebieden. De grote opdrachten zijn dus, ook als er al veel positieve feedback op is gekomen, aangescherpt en in samenhang aangepast. In deze fase vragen de teams daarom opnieuw feedback op de grote opdrachten.

Vervolg: consultatie tot 14 november

Geef uw feedback op www.curriculum.nu/feedback tot 14 november. Het ontwikkelteam zal uw feedback gebruiken om de grote opdrachten bij te stellen en uit te werken naar bouwstenen tijdens de volgende ontwikkelsessie in december. Uw feedback is zeer gewenst, alvast bedankt!

BIJGESTELDE VISIE OP HET LEERGEBIED KUNST & CULTUUR EN DE SAMENHANG MET DE GROTE OPDRACHTEN

Kunst¹ is een artistieke uiting van menselijk denken, doen en maken. Kunst stimuleert de zintuigen, versterkt de verbeeldingskracht, prikkelt en vermaakt. Kunst gaat over maken, meemaken en de betekenis die daaraan gegeven wordt. Door kunst komen leerlingen in verbinding met zichzelf, de omgeving, de maatschappij en de wereld. De leerling kijkt vanuit het heden naar het verleden en de toekomst. Cultuur is alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die mensen vanuit hun eigen achtergrond daaraan geven. Kunst is de artistieke uiting hiervan. Geredeneerd vanuit het leergebied zijn kunst en erfgoed onderdeel van cultuur.

Binnen het leergebied Kunst & Cultuur staat het artistiek-creatief vermogen van de leerling centraal. Dit vermogen stelt de leerling in staat om in een iteratief proces verbeeldingskracht te gebruiken en betekenis te geven aan wat hij maakt en meemaakt. Het artistiek vermogen is gericht op de vertaling van een waarneming, idee, gevoel of ervaring in een kunstzinnige uiting. Creatief vermogen verwijst naar creatieve denk- en maakstrategieën zoals fantaseren, spelen, dromen, inleven, oriënteren, ontdekkend-onderzoekend leren, onderzoeken, exploreren, experimenteren, divergent en convergent denken, maken, construeren, evalueren en presenteren in zowel praktijk als theorie.

Relevantie

Kunst is onderdeel van het alledaagse leven. Kunst en cultuur zijn van alle tijden, zijn om ons heen, zijn overal ter wereld. Kunst en cultuur zijn daarmee dus onlosmakelijk verbonden met het mens-zijn. Door het leren van en over kunst en cultuur leren leerlingen zichzelf, de omgeving, de maatschappij en de wereld te ontdekken. Kunst verbindt, niet alleen op school maar ook daarbuiten. Kennis van de eigen kunst en cultuur(historie) en die van anderen levert een belangrijke bijdrage aan de persoonlijke ontwikkeling en zorgt voor de maatschappelijke toerusting van de leerling. De unieke beeld-, klank-, woord- en bewegingstaal van de kunsten maken dat leerlingen een identiteit ontwikkelen, ontdekken wie ze zijn en wat ze kunnen en hoe ze zich tot anderen en de wereld verhouden. Leerlingen leren met al hun zintuigen kunst en cultuur te ervaren, kunst te maken en betekenis te geven aan kunst. Kunst heeft verschillende functies: het levert commentaar, vraagt om een reactie, zet aan tot denken, roept emoties op en geeft plezier. Onderwijs in kunst en cultuur leert leerlingen zich kritisch te verhouden tot cultuuruitingen, deze te interpreteren en te plaatsen in een breder perspectief. Het geeft elke leerlingen de kans in aanraking te komen met kunst en cultuur en het effect daarvan actief te ervaren. Onderwijs in kunst en cultuur leert leerlingen te functioneren in groepen en aardig, vaardig en betekenisvol bij te dragen aan de samenleving.

Maatschappelijke ontwikkelingen

De moderne samenleving heeft te maken met lokale, nationale en mondiale thema's zoals duurzaamheid, klimaatverandering, technologie en globalisering. Dit veronderstelt dat leerlingen nieuwe kennis en brede vaardigheden dienen te ontwikkelen om zich als zelfredzame burgers te verhouden tot de wereld waarin zij leven en waaraan zij bijdragen. Er zijn verschillen in de mate waarin leerlingen van huis uit in aanraking komen met kunst en cultuur. Het leergebied Kunst & Cultuur legt het accent op inclusie en probeert vanuit een breed perspectief mensen te verbinden. Het leergebied in zijn vele verschijningsvormen en als spiegel van de wereld, stelt de leerling in staat om een creatieve, open, artistieke, kritische, empathische en participerende houding te ontwikkelen.

Vakinhoudelijke ontwikkelingen

In de laatste decennia is het leergebied Kunst & Cultuur breder, uitdagender en complexer geworden. De technologische ontwikkelingen binnen de kunsten bieden in het onderwijs de

¹ Zie voor onderstreepte woorden de begrippenlijst

mogelijkheid om aandacht te besteden aan nieuwe kunstuitingen, -vormen en toepassingsmogelijkheden. De opkomst van hybride kunst met elementen uit verschillende culturen, stijlen of bronnen en de technologische ontwikkelingen, mogelijk in combinatie met traditionele technieken, vragen om andere accenten in het onderwijs. Naast de gangbare kunstvormen zoals onder andere dans, beeldende vormgeving, theater, muziek, multimedia en literatuur zijn cross-overs, interdisciplinaire samenwerkingen en technologische toepassingen niet meer weg te denken uit de actuele onderwijs- en kunstpraktijk. Kunst is een katalysator van creatieve en innovatieve ontdekkingen.

Grenzen tussen vakgebieden, professionals en amateurs vervagen. Expertises uit vakgebieden als kunst, wetenschap en technologie worden gedeeld, raken verweven en er ontstaan nieuwe denk- en maakstrategieën die tot vernieuwende inzichten leiden. Daarnaast worden leerlingen in de wereld van vandaag geconfronteerd met een constante stroom aan diverse kunstuitingen waaronder beelden, games, vlogs, (niet-westerse) muziek, (urban) dans en film. De hedendaagse (digitale) beeldcultuur vraagt van de leerling dat hij zich verplaatst in andere perspectieven, denkbeelden en ideeën en een eigen standpunt leert te bepalen.

Inhoud van het leergebied Kunst & Cultuur

De kwalificerende doelen van het leergebied kunst en cultuur hebben betrekking op de kennis en vaardigheden die leerlingen nodig hebben voor het vervolgonderwijs. Leerlingen ontwikkelen kennis en vaardigheden, krijgen theorie en praktijk gericht op 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Leerlingen ontwikkelen een artistiek-creatief vermogen door praktische, theoretische (kunst- en cultuurhistorische) en beschouwelijke vaardigheden binnen een sociaal-culturele context. Dit artistiek-creatief vermogen kan tot ontwikkeling komen in de vele verschijningsvormen die kunst rijk is. Het proces en het product gaan hierin hand in hand. Tevens leert de leerling te reflecteren op het werk- en leerproces.

De persoonlijke vorming begint bij de leerling zelf en wordt binnen dit leergebied ontwikkeld vanuit het artistiek-creatief vermogen. Hierin zijn hoofd, hart en handen onlosmakelijk met elkaar verbonden. De leerling leert om zijn gedachten, gevoelens en emoties op unieke, authentieke en creatieve manier te communiceren. Hij ontwikkelt hierin een eigen taal en geeft deze kleur. De leerling leert zichzelf kennen, gaat zien waar zijn kwaliteiten liggen en wat hij belangrijk vindt. Keuzes maken, kritisch denken en zelfregulering zijn daarbij essentiële vaardigheden. Succeservaringen geven leerlingen zelfvertrouwen en trots.

De maatschappelijke vorming (socialisatie) vindt plaats doordat de leerling wordt uitgedaagd om zich te verhouden tot de omgeving, de maatschappij en de wereld, nu en in de toekomst. Kunst als spiegel van de wereld kan reacties losmaken waardoor dialoog en debat plaatsvinden. Kunst verwondert, vertelt verhalen, confronteert en schuurt. Door leerlingen zowel binnen als buiten de school kunst en cultuur te laten ervaren, leren ze deze uitingen te plaatsen in een breder en nieuw perspectief. Ze leren nieuwsgierig te zijn, vragen te stellen, te interpreteren en stelling te nemen.

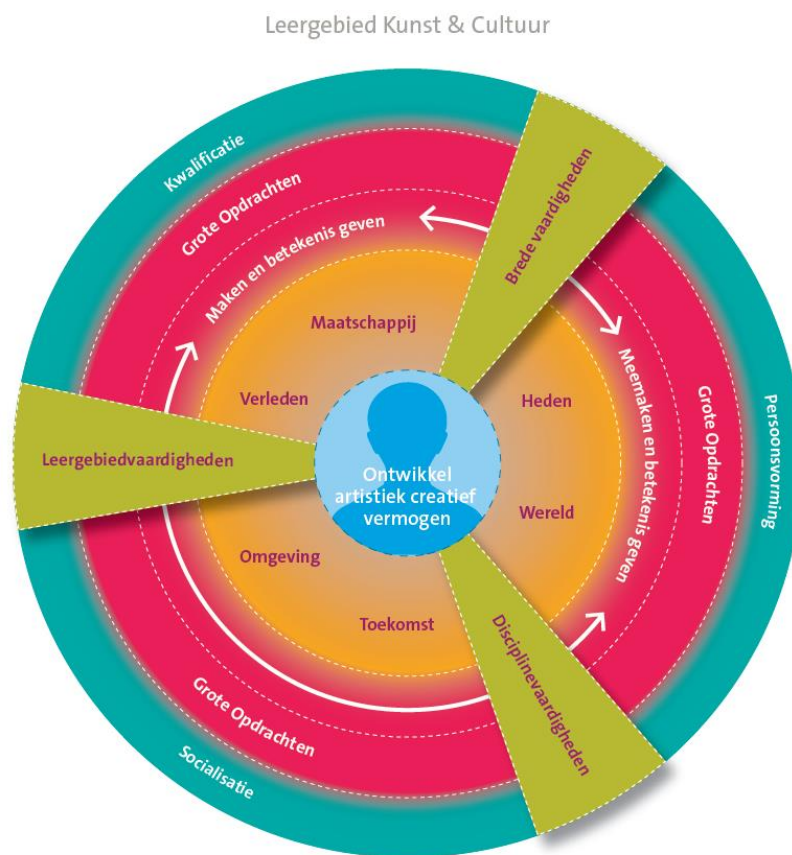
Samenhang tussen visie en grote opdrachten

Centraal in het leergebied staat het ontwikkelen van het artistiek-creatief vermogen. De leerling ontwikkelt dit als hij maakt en meemaakt. Betekenis geven is onlosmakelijk verbonden met maken en meemaken.

Maken staat voor het artistiek-creatief proces van vormgeven en produceren en het uiting leren geven aan waarnemingen, ideeën, ervaringen en gevoelens. **Meemaken** is gericht op een beleving of een zintuiglijke waarneming, waarbij vanuit verschillende perspectieven geleerd wordt door, over en van kunst- en cultuuruitingen. Leerlingen leren betekenis te geven aan uitingen van kunst en cultuur in heden, verleden en toekomst. De sociale, culturele en historische context van kunst en cultuur vormt de basis. **Betekenis geven** (gekoppeld aan maken en meemaken) gaat over het duiden van kunst en cultuur vanuit

persoonlijke en vakinhoudelijke perspectieven. Leerlingen leren uitingen van kunst- en cultuur onderzoeken, verbanden leggen, interpreteren en plaatsen. Ook leren ze zich daartoe te verhouden. Ze reflecteren op het leer- en werkproces.

De samenhang tussen visie en grote opdrachten wordt zichtbaar in de visualisatie die als onderlegger dient voor het gehele leergebied Kunst & Cultuur. Centraal staat het ontwikkelen van het artistiek-creatief vermogen in de context van de omgeving, de maatschappij en de wereld, in heden, verleden en toekomst. In de eerder genoemde samenhangende lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven' zijn onderscheidende samenhangende grote opdrachten uitgewerkt. De grote opdrachten besteden op het niveau van leergebiedvaardigheden, disciplinevaardigheden en brede vaardigheden aandacht aan kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Dit zijn de hoofddoelen van het onderwijs.

Samenhang tussen grote opdrachten onderling

De kern van het leergebied bestaat uit een grote opdracht gericht op het ontwikkelen van het artistiek-creatief vermogen (A). Deze grote opdracht is gericht op de karakteristieke denk- en werkwijzen van het leergebied en staat boven de samenhangende inhoudelijke lijnen 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. De grote opdrachten B tot en met I zijn onderscheidend en hebben ieder een eigen focus binnen één van de twee samenhangende lijnen. Ze geven richting en er blijft tevens ruimte accenten te leggen en verbindingen te maken tussen grote opdrachten.

De grote opdrachten met het accent op 'maken en betekenis geven' zetten aan tot actie. De grote opdrachten met het accent op 'meemaken en betekenis geven' beginnen met Kunst en cultuur en zijn geformuleerd in de vorm van stellingen. Vraag G is door het filosofisch karakter in vragende vorm gesteld.

De titels van de grote opdrachten (met tussen haakjes de focus):

- A. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen (denk- en maakstrategieën)
- B. Kleur verhalen door artistieke expressie (identiteit)
- C. Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst (kunsthistorische, cultuurhistorische en maatschappelijke context)
- D. Werk aan vernieuwing en innovatie (nieuwe maakprocessen)
- E. Kunst en cultuur vormen de spiegel van de wereld (functie en waarde van kunst en cultuur)
- F. Vergroot het repertoire met technieken en vaardigheden (technieken en vaardigheden)
- G. Vervreemden en verwonderen kunst en cultuur? (filosofisch onderzoek)

- H. Ga met werk de wereld in (presentatie, communicatie met publiek)
- I. Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie (confrontatie en interactie)

Samenhang tussen grote opdrachten en andere leergebieden

In de uitwerking van visie naar grote opdrachten is gebleken dat er op verschillende niveaus samenhang is tussen verschillende leergebieden. Zo wordt er in leergebied Digitale geletterdheid gesproken over vernieuwing en innovatie, nieuwe denk- en maakstrategieën en de makende mens. Dit sluit aan bij grote opdracht D van het leergebied Kunst & Cultuur. Het leergebied Mens & Maatschappij en Kunst & Cultuur hebben het werken vanuit een cultuurhistorische context gemeenschappelijk. Daarnaast is er binnen leergebied Mens & Maatschappij en leergebied Burgerschap aandacht voor identiteit, idealen en waarden en filosofie. Dat past weer bij grote opdracht B, G, H en I van het leergebied Kunst & Cultuur. Een van de pijlers binnen leergebied Mens & Natuur is technologie. Dit biedt mogelijkheden om kunst, bèta(wetenschap) en techniek met elkaar te verbinden. De definitie van 'cultuur' is overgenomen door de leergebieden Nederlands en Engels / Moderne Vreemde Talen. Literatuur is als kunstvorm en op verzoek van Nederlands en de Moderne Vreemde Talen toegevoegd aan de visie van het leergebied Kunst & Cultuur. In verschillende grote opdrachten wordt de unieke taal van de kunsten uitgewerkt. Zo leren leerlingen in grote opdracht B bijvoorbeeld samen of alleen uitdrukking te geven aan gedachten, ervaring, gevoelens en verhalen in klank, woord (in de eigen of een andere taal) en beweging, of een combinatie daarvan.

Visie leergebied Kunst & Cultuur	Samenhang
Definitie van cultuur	de definitie van cultuur is overgenomen door NL en MVT
Literatuur toegevoegd als kunstvorm	afgestemd met NL en MVT
'woord' als (kunst)vorm toegevoegd aan unieke beeld- klank en bewegingstaal van kunsten	afgestemd met NL en MVT
Grote opdrachten leergebied Kunst & Cultuur	
A. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen	
B. Kleur verhalen door artistieke expressie	NL (experimenteren, creativiteit), MVT (creatieve taalvormen) M&M (identiteit, cultuur)
C. Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst	NL (literatuur), Bu (identiteit, meerdere perspectieven), M&M (cultuurhistorische context, identiteit, cultuur)
D. Werk aan vernieuwing en innovatie	DG (vernieuwing, innovatie, makende mens)
E. Kunst en cultuur vormen de spiegel van de wereld	NL (literatuur), M&M (cultuurhistorische context, ethiek, politiek)
F. Vergroot het repertoire met technieken en vaardigheden	

G. Vervreemden en verwonderen kunst en cultuur?	NL (literatuur), Bu (meerdere perspectieven), M&M (cultuurhistorische context, filosofie)
H. Ga met werk de wereld in	
I. Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie	NL, Bu (meerdere perspectieven)

GROTE OPDRACHTEN

A. Ontwikkel artistiek-creatief vermogen

Relevantie

Door artistiek werk te maken en mee te maken, ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen. Dit vermogen stelt leerlingen in staat om in een iteratief proces verbeeldingskracht te gebruiken en betekenis te geven aan dat wat ze maken en meemaken. Deze creatieve vaardigheden hebben leerlingen nodig om in de toekomst te kunnen functioneren in werk en op de arbeidsmarkt.

Leerlingen leren te denken door zintuigen te gebruiken én leren te doen door te denken. Leerlingen ontdekken talenten, tonen doorzettingsvermogen, leveren inspanningen en verwerken teleurstellingen. Ze ervaren dat niet alles gaat zoals gepland was.

Inhoud van de opdracht

Door artistiek werk te maken en kunst en cultuur mee te maken ontwikkelen leerlingen een artistiek-creatief vermogen waarin hoofd, hart en handen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Artistiek vermogen is gericht op de vertaling van een idee of gevoel in een kunstzinnige uiting. Creatief vermogen verwijst naar creatieve denk- en maakstrategieën binnen een theoretische en praktische context en het iteratief proces dat leerlingen daarin meemaken. Dit proces wordt gekenmerkt door spel, experiment, intuïtie en/of improvisatie in beeld, klank, woord en beweging met materialen, technieken en instrumenten die daarbij horen. Leerlingen ontdekken de (on)mogelijkheden van materialen en middelen, testen, experimenteren, zoeken oplossingen, maken keuzes, concretiseren ideeën en leren zich artistiek uit te drukken. Daarbij is het proces belangrijker dan het product. Onderdeel van dat proces is te kijken naar werk van kunstenaars, artiesten, vormgevers en andere makers. Door te reflecteren op het eigen artistiek-creatief proces en het proces van anderen leren leerlingen deze en hun eigen werk- en leerprocessen beter te begrijpen. Ze leren begrip en waardering te hebben voor wat anderen maken en voor wat zij zelf maken.

Brede vaardigheden

- Manier van denken en handelen: creatief denken en praktisch handelen.
- Manieren van jezelf kennen: ondernemend denken en handelen.
- Manieren van jezelf kennen: oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan.

B. Kleur verhalen door artistieke expressie

Relevantie

Leerlingen geven samen of alleen uitdrukking aan gedachten, ervaring, gevoelens en verhalen door middel van fantasie, spel, beeld, klank, woord (in de eigen of een andere taal) en beweging of een combinatie daarvan. Deze artistieke uitingen stimuleren de zintuigen, versterken de verbeeldingskracht, prikkelen, vermaken en vertellen verhalen. De verhalen zijn persoonlijk en betekenisvol. Reflectie op het leer- en maakproces maakt dat leerlingen een eigen stem ontwikkelen, inzicht krijgen in anderen en in zichzelf en zelfvertrouwen ontwikkelen.

Inhoud

Persoonlijke en collectieve ervaringen, emoties, gedachten en verhalen zijn net als lokale, nationale en mondiale onderwerpen een inspiratiebron voor artistiek werk. Ook het werk van kunstenaars, schrijvers, artiesten en makers kan een bron van inspiratie zijn. Artistieke uitingen ontstaan dankzij een iteratief proces waarin aandacht is voor creatieve denk- en maakstrategieën. Hoe groter het repertoire van vaardigheden en technieken, hoe meer mogelijkheden leerlingen hebben om zich in eigen of in gezamenlijk artistiek werk uit te drukken. Leerlingen leren door beeld, klank, woord en beweging de unieke taal van de kunsten te herkennen, te begrijpen en ook in andere contexten te gebruiken. Het verhaal

dat leerlingen - alleen of samen - met artistieke uitingen zintuiglijk willen laten ervaren, heeft een intrinsieke waarde. Door persoonlijk betekenis te geven aan het werk en de betekenis te delen, leren leerlingen over hun uiting te communiceren. Ook leren ze hoe zich te verhouden tot het eigen en tot gezamenlijke artistiek werk. Reflectie op het werk- en leerproces helpt leerlingen deze processen beter te begrijpen.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: creatief denken en (praktisch) handelen; probleemoplossend denken en (praktisch) handelen.
- Manieren van jezelf kennen: oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan; zelfregulering.
- Manieren van omgaan met anderen: samenwerken, communiceren.

C. Kunst en cultuur verbinden verleden, heden en toekomst

Relevantie

Kunst en cultuur brengt leerlingen in contact met het heden, verleden en de toekomst, op lokaal, nationaal en mondiaal niveau. Kunst- en cultuuronderwijs gaat uit van materiële en immateriële sporen door de tijd heen. Door te kijken en te luisteren naar en te leren van en over kunst en cultuur ontmoeten leerlingen verschillende culturen. Centraal staat het verhaal en de betekenis die vanuit verschillende perspectieven aan deze sporen toegekend zijn. Leerlingen leren zich te verhouden tot verschillende perspectieven, ontwikkelen inlevingsvermogen en vormen hierdoor hun identiteit, krijgen inzicht in de eigen cultuur en de cultuur van anderen.

Inhoud van de opdracht

Kunst- en cultuuronderwijs gaat uit van ervaren en beleven. Leerlingen onderzoeken en analyseren sporen uit het heden en verleden in de omgeving, de maatschappij en de wereld vanuit persoonlijk, cultureel en kunsthistorisch perspectief. Leerlingen leren verbanden te leggen en uitingen van (niet-) westerse kunst en cultuur te duiden in de context van tijd, plaats en functie waarvoor de uitingen gemaakt zijn of worden. Ze ontwikkelen interdisciplinair kunst- en cultuurhistorisch besef door met verbeeldingskracht en inlevingsvermogen vragen te stellen, betekenis te geven en verbindingen te leggen met actuele kunstuitingen en culturele verschijnselen. Zo krijgen ze een beeld van de kunst- en cultuurhistorische context, ontdekken wat waardevol is om te bewaren voor toekomstige generaties en kunnen hun keuze beargumenteren. Leerlingen leren dat er verschillende meningen zijn, deze naast elkaar kunnen bestaan en ze leren zich te verhouden tot deze verschillende perspectieven.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: kritisch denken.
- Manieren van omgaan met anderen: communiceren, sociale en culturele vaardigheden.
- Manieren van jezelf leren kennen: ondernemend denken en handelen; oriëntatie op jezelf, je studie en loopbaan, zelfregulering.

D. Werk aan vernieuwing en innovatie

Relevantie

In een samenleving die geconfronteerd wordt met grote complexe vraagstukken is er behoefte aan nieuwe makers die creatieve oplossingen voor maatschappelijke en mondiale thema's zoals duurzaamheid en klimaat bedenken. Leerlingen worden uitgedaagd grenzen te verkennen, grenzen te verleggen en op te zoeken, en nieuwe denk- en maakstrategieën toe te passen.

Inhoud van de opdracht

De denk- en maakstrategieën, binnen vernieuwing en innovatie, dragen bij aan interdisciplinaire ontwerp- en maakprocessen waarbij leerlingen worden uitgedaagd samen te werken, technieken en vaardigheden te onderzoeken, te experimenteren met materialen en middelen en verbindingen te leggen. Verbindingen kunnen bijvoorbeeld gelegd worden tussen traditionele technieken en multimediale (auditieve en visuele) technologieën, tussen kunst en techniek en tussen kunst en wetenschap. Onderdeel van dat proces is reflectie op het werk- en denkproces van nieuwe makers; dit proces en de rollen daarbinnen te onderzoeken en te begrijpen. Leerlingen leren kritisch te kijken naar actuele interdisciplinaire -, toegepaste - en multimediale kunst.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: probleemoplossend denken; creatief denken en (praktisch) handelen, kritisch denken.
- Manieren van omgaan met anderen: samenwerken, communiceren.
- Manieren van jezelf kennen: ondernemend denken en handelen; oriëntatie op jezelf, je studie en je loopbaan.

E. Kunst en cultuur vormen de spiegel van de wereld

Relevantie

Kunst en cultuur verwonderen, vertellen verhalen, confronteren en schuren. Kunst als 'spiegel van de wereld' heeft vorm en functie. Het kan reacties losmaken, waardoor leerlingen in dialoog met elkaar, het werk en de maker tot nieuwe perspectieven of inzichten kunnen komen. Het biedt leerlingen inzicht in de betekenis van kunst en cultuur en in de taal en werkprocessen van kunstenaars, artiesten, vormgevers of makers. Die taal kunnen leerlingen weer toepassen in eigen artistiek werk.

Inhoud van de opdracht

In de complexe wereld van nu tonen kunstenaars - artiesten, makers, vormgevers - in hun werk ideeën, gedachtes en emoties over maatschappelijke en mondiale thema's in beeld, klank, woord en beweging. Leerlingen ontdekken de functies en waarden van kunst en cultuur. De waarneming van kunst en cultuur leidt tot nieuwe ervaringen in het dagelijks leven en werpt nieuw licht op vertrouwde zaken. Zo krijgen leerlingen inzichten in politieke, sociaal-culturele, kunsthistorische, maatschappelijke en ethische kwesties. Het brengt leerlingen in contact met andere visies op de wereld, leert ze (samen met anderen) meerdere perspectieven te verkennen, deze te bevragen en een standpunt in te nemen. Leerlingen leren dat verschillende opvattingen naast elkaar kunnen bestaan. Ze leren de taal die kunstenaars gebruiken te herkennen door te kijken, te luisteren, te analyseren, kritisch te zijn, onderzoek te doen en vragen te stellen.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: kritisch denken.
- Manieren van omgaan met anderen: communiceren, samenwerken, sociale en culturele vaardigheden.
- Manieren van jezelf kennen: oriëntatie op jezelf je studie en je loopbaan (houding), zelfregulering.

F. Vergroot het repertoire met technieken en vaardigheden

Relevantie

Leerlingen ontwikkelen kunstzinnige vaardigheden om artistiek en betekenisvol werk te maken. Het maken van eigen werk is een iteratief proces. De leerlingen onderzoeken en experimenteren. Ze leren omgaan met het ongemak van het nog niet weten of kunnen en ervaren plezier en voldoening door datgene wat lukt. Leerlingen werken aan een (eind)product in een proces van doorzetten en lef tonen waarbij ze verschillende strategieën leren toepassen. Samen werken aan vaardigheden vraagt om een sfeer waarin leerlingen zich veilig voelen om te kunnen experimenteren, oefenen en repeteren.

Inhoud van de opdracht

Om een kunstzinnige uiting te maken hebben leerlingen vaardigheden nodig om te verbeelden, verklanken of verwoorden. Deze vaardigheden staan ten dienste van het creëren. Leerlingen leren spelen, oefenen, instuderen, (re)produceren. Ze leren omgaan met technieken, materialen en middelen. Dit kan individueel of in samenwerking met medeleerlingen en/of professionals. Om hun doel te bereiken reflecteren leerlingen op hun ontwikkeling en het proces. Ze leren sterke punten van zichzelf en van anderen te herkennen, benoemen en benutten en worden zich bewust van hun capaciteiten en hun plek in het geheel. Leerlingen leren keuzes te maken uit het repertoire aan vaardigheden, verbinden technieken en passen deze toe in andere situaties. Door een groeiend zelfvertrouwen gaan leerlingen speelser met hun repertoire om en ontwikkelen ze de maker in zichzelf.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: creatief denken en (praktisch) handelen.
Manieren van jezelf kennen: zelfregulering; oriëntatie op jezelf, je studie en loopbaan; ondernemend denken en handelen.
- Manieren van omgaan met anderen: samenwerken.

G. Vervreemden en verwonderen kunst en cultuur?

Relevantie

Kunst kijken en beleven is een spannende bezigheid: het laat leerlingen een andere werkelijkheid zien (horen en ervaren) en kan leerlingen losmaken van het alledaagse. Kunst leidt tot esthetische ervaringen, verwondert, roept emoties op, vervreemdt, maakt nieuwsgierig en nodigt uit tot onderzoek en gesprek. Door het leren stellen van vragen oefenen leerlingen filosofische vaardigheden en bevragen ze elkaar en elkaars zienswijzen. Daaruit blijkt dat niets vanzelfsprekend is en er geen eenduidige antwoorden te geven zijn. Leerlingen leren, met gebruik van vakbegrippen, hun gedachten te formuleren en hun opvattingen te bevragen of onderbouwen.

Inhoud van de opdracht

Leerlingen leren filosofische vragen over kunst te stellen, met elkaar de dialoog aan te gaan over mogelijke antwoorden en zich te verwonderen. Zo worden ze gestimuleerd om andere posities in te nemen en zich te verplaatsen in andere zienswijzen. Leerlingen leren hierbij hun eerste oordeel (tijdelijk) uit te stellen (op te schorten), te nuanceren en te *onderbouwen*. Het accent ligt op het filosofisch onderzoek en kan gaan over vragen over vragen zoals: *Wanneer noem je iets kunst? Heeft kunst altijd een bedoeling? Moet je weten wat de kunstenaar denkt om iets mooi te vinden? Wat is schoonheid en wie bepaalt dat? Vindt men overal hetzelfde mooi? Bestaat er ook universele lelijkheid? Wie bepaalt de waarde van kunst, de markt of de kunstenaar? Moet alles bewaard worden (opgeslagen worden) wat ooit door kunstenaars is gemaakt? Kan alles kunst zijn of gelden er bepaalde criteria? Welke? Wat is de invloed van de tijdgeest wanneer het gaat om de waardering van kunst?*

Door dit type onderzoek kan het reflecteren op kunst maken en kunst meemaken bij de leerling leiden tot weer nieuwe betekenissen van kunst.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: analyseren, kritisch denken, uitleggen en beredeneren.
- Manieren van omgaan met anderen: communiceren, sociale en culturele vaardigheden.
- Manieren van jezelf leren kennen: zelfreflectie, communiceren.

H. Ga met werk de wereld in

Relevantie

Eigen werk laten zien en horen leidt tot de ontmoeting en het gesprek met anderen. Leerlingen presenteren met trots en plezier samen of alleen hun (artistiek) werk op een manier die past bij wat zij willen vertellen. Daarbij zoeken zij het contact met het publiek en nemen complimenten, opbouwende feedback en applaus in ontvangst. Leerlingen leren zich te verhouden tot het publiek, met hen in gesprek te gaan over de vorm en de inhoud van het werk en de feedback op waarde te schatten.

Inhoud van de opdracht

Tot slot gaan de leerlingen aan de slag met een presentatie, expositie, concert of voorstelling. Om te kunnen kiezen hoe het werk (vorm en betekenis) gepresenteerd wordt aan het publiek, hebben leerlingen kennis nodig over manieren van presenteren. Deze kennis krijgen ze door onder andere presentaties van professionals (kunstenaars, vormgevers, makers), nu en uit het verleden, te onderzoeken. Ze leren plannen en organiseren, afspraken te maken, samen te werken, initiatief te tonen en lef te hebben. Ze leren samen of alleen te werken onder spanning, een eindresultaat neer te zetten binnen en/of buiten de school en te reflecteren op het proces en het product. Voor leerlingen is dit hét moment om te ontdekken hoe de boodschap - het resultaat in beeld, klank, woord, beweging, spel, of een combinatie hiervan - overkomt bij het publiek. Door de interactie met het publiek leren leerlingen open te staan voor feedback, ontwikkelen zij inzichten over het effect van het gepresenteerde en leren ze zich te verhouden tot het publiek. Al deze opbrengsten nemen leerlingen mee in volgende presentaties. Zelfvertrouwen en eigenheid kunnen zich op deze manier ontwikkelen.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: kritisch denken; creatief denken en (praktisch) handelen.
- Manieren van jezelf kennen: zelfregulering; ondernemend denken en handelen; oriëntatie op jezelf, je studie en loopbaan.
- Manieren van omgaan met anderen: samenwerken; communiceren.

I. Kunst- en cultuurervaringen leiden tot interactie

Relevantie

Door deelname aan kunstzinnige en culturele activiteiten ontdekken leerlingen hun culturele omgeving. Ze kijken, luisteren, hebben plezier en ervaren hoe het is om een kunstzinnige of culturele activiteit samen te beleven en te bezoeken. Elke uiting van kunst en cultuur nodigt uit tot interactie en kan vanuit verschillende perspectieven onderzocht en verkend worden.

De inhoud van de opdracht

Een authentieke en gedeelde kunstzinnige en culturele activiteit verbreedt de blik en nodigt uit tot innerlijke dialoog, (inter)actie of discussie. De interactie kan gaan over de betekenis die een object (voorstelling of vormgeving) heeft voor leerlingen in de rol van toeschouwer

of luisteraar, over de analyse van de voorstelling of de vormgeving. De interactie kan betrekking hebben op de betekenis die de maker heeft gegeven aan een object of de theorie van waaruit iets is gemaakt. Leerlingen reageren, onderzoeken, analyseren, horen verschillende meningen en verkennen verschillende perspectieven, stellen vragen aan elkaar, leggen verbanden en delen hun inzichten met anderen. Ze leren een standpunt in te nemen. Om dit te kunnen doen, hebben leerlingen kennis nodig van technieken, van aspecten van de voorstelling of vormgeving, van de makers, de inhoud en/of van de context.

Brede vaardigheden

- Manieren van denken en handelen: kritisch denken; creatief denken en (praktisch) handelen.
- Manieren van omgaan met anderen: sociale en culturele vaardigheden, samenwerken, communiceren.
- Manieren van jezelf kennen: oriëntatie op jezelf, je studie en loopbaan.

CONSULTATIEVRAGEN

Ontwikkelteam Kunst & Cultuur vraagt uw feedback op de grote opdrachten. In de periode tot 14 november 2018 kunt u uw feedback geven via www.curriculum.nu/feedback. Het ontwikkelteam zal uw feedback gebruiken om de grote opdrachten bij te stellen en uit te werken naar bouwstenen tijdens de volgende ontwikkelsessie in december. Uw feedback is zeer gewenst, alvast bedankt!

Onderstaand vindt u de consultatievragen:

1. Het onderliggende kader voor dit leergebied bestaat uit 'maken en betekenis geven' en 'meemaken en betekenis geven'. Het ontwikkelen van het artistiek-creatief vermogen is daarbij het uitgangspunt. In hoeverre kunt u zich vinden in dit aangepaste kader? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
2. In hoeverre dekken de definities de inhoud van maken, meemaken en betekenis geven? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
3. In hoeverre beschrijven de negen grote opdrachten de essentie van het hele leergebied Kunst & Cultuur? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
4. In hoeverre maakt de nieuw uitgewerkte opdracht *F (Vergroot het repertoire met technieken en vaardigheden)* duidelijk wat er mee wordt bedoeld? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed) Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
5. In hoeverre maakt de nieuw uitgewerkte opdracht *G (Vervreemden en verwonderen kunst en cultuur?)* duidelijk wat er mee wordt bedoeld? Geef aan op een schaal van 1-4 (1= onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
6. In hoeverre herkent u de uitgangspunten en inhoud uit de visie van het ontwikkelteam Kunst & Cultuur in de grote opdrachten? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
7. In hoeverre vindt u de visualisatie als een weergave van de visie en de grote opdrachten behulpzaam?
Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.
8. Bij welke grote opdracht is het voor u onvoldoende duidelijk wat ermee wordt bedoeld? Noem in uw antwoord eerst de titel van de grote opdracht en licht uw antwoord toe.
9. In hoeverre sluiten de grote opdrachten aan bij (recente) wetenschappelijke of vakdidactische inzichten op betreffend thema? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe.

10. In hoeverre zijn de grote opdrachten geschikt voor uw onderwijssector? Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe vanuit uw onderwijssector.
11. In hoeverre bent u tevreden over de wijze waarop er aandacht is gegeven aan samenhang met de andere leergebieden (Kunst & Cultuur, Mens & Maatschappij, Mens & Natuur, Bewegen & Sport, Burgerschap, Digitale geletterdheid en Rekenen/wiskunde). Geef aan op een schaal van 1-4 (1=onvoldoende, 2=matig, 3=voldoende, 4=goed). Licht uw antwoord toe en geef suggesties voor verbetering mee.

Leraren / Leerlingen / ouders

- A. Stelling: "In het leergebied Kunst & Cultuur leert de leerling nieuwe denk- en maak strategieën te onderzoeken en vorm en betekenis te geven aan het maken en het meemaken van kunst en cultuur. Hierdoor ontwikkelt de leerling zijn artistiek-creatief vermogen." In hoeverre ben(t) je (u) het eens met deze stelling? Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- B. Stelling: "De leerling leert zich persoonlijk uit te drukken in woord, beeld, beweging of klank en leert zijn zintuigen te gebruiken." In hoeverre ben(t) je (u) het eens met deze stelling? Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- C. Stelling: "Door te leren van en over kunst en cultuur maken leerlingen kennis met verschillende culturen (door de eeuwen heen). Door deze 'ontmoeting' krijgt de leerling inzicht in en legt hij verbanden met de eigen cultuur en de cultuur van anderen." In hoeverre ben(t) je (u) het eens met deze stelling? Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- D. Stelling: "In het leergebied Kunst & Cultuur leert de leerling 'denken en doen', zowel zelf kunst maken, kunst meemaken als hieraan betekenis geven. De leerling leert samen te werken aan grotere vraagstukken. Hij onderzoekt oplossingen, leert van fouten, experimenteert, gebruikt nieuwe technieken en presenteert. Dit zijn belangrijke vaardigheden voor de toekomst." In hoeverre ben(t) je (u) het eens met deze stelling? Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- E. Stelling: "Kunst en cultuur kan als spiegel van de wereld reacties losmaken. Leerlingen kunnen door de confrontatie en contact met artistiek werk en makers tot nieuwe inzichten en ideeën komen." Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- F. Stelling: "Door werkwijzen, werkprocessen, technieken en taal van de kunstenaars te oefenen, wordt de leerling vaardiger en leert de leerling vorm te geven aan zijn eigen artistiek werk. Hij leert daardoor onder andere doorzettingsvermogen te oefenen, om te gaan met teleurstellingen, plezier te beleven aan het maken van en voldoening te halen uit eigen werk." Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.

- G. Stelling: "Door over kunst en cultuur na te denken en te filosoferen, leert de leerling verschillende posities in te nemen over hoe kunst en cultuur werken en hoe ze zich verhouden tot zichzelf, de leerling en de maatschappij." Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- H. Stelling: "Door kunst en cultuur leert de leerling eigen artistiek werk samen of alleen te presenteren aan een publiek. Hij leert een boodschap op een goede manier en met zelfvertrouwen aan anderen over te dragen. Dit zijn vaardigheden die handig zijn voor de toekomst." Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.
- I. Stelling: "Kunst en cultuur brengt de leerling in contact met de wereld van kunst en cultuur. De leerling leert te kijken en luisteren naar artistiek werk van professionele kunstenaars." Geef aan op een schaal van 1-4 (1 = helemaal mee oneens, 2 = mee oneens, 3 = mee eens, 4 = helemaal mee oneens). Leg je (uw) antwoord uit.

BIJLAGE 1: BEGRIPPENLIJST

(Digitale) Beeldcultuur: alle door mensen gemaakt beelden die betekenis geven aan menselijke interactie (VONKC, 2012).

Betekenisvol leren: vormen van handelen in de zin van onderzoeken en verwerken van informatie op basis waarvan de lerende nieuwe kennis construeert, reeds aanwezig kennis, vaardigheden of houdingen aanvult of aanpast en er zin en betekenis aan toekent (Popeijus & Geldens, 2009).

Convergent denken: het denkproces dat rekening houdt met praktische bezwaren en voorwaarden en dat is gericht op de beste oplossing of het beste idee.

Cross-overs: een combinatie van verschillende kunststijlen, die herkenbaar zijn in het artistieke eindproduct.

Cultuur: alles wat mensen denken, doen en maken en de betekenis die wij, vanuit onze eigen achtergrond, daaraan geven.

Divergent denken: het denkproces dat zonder beperkingen of voorwaarden is en dat leidt tot een brede stroom van talrijke, diverse en originele ideeën (Marzano en Heflebower, 2012).

Inclusie: insluiting, iedereen ongeacht achtergrond of huidige situatie, hoort er als vanzelfsprekend bij.

Interdisciplinaire samenwerkingen: de disciplines hebben elkaar nodig om een probleem op te lossen. De wederzijdse beïnvloeding bepaalt de inhoud. De inzichten die hierdoor ontstaan overstijgen de grenzen van het eigen vak. In het artistieke eindproduct zijn de disciplines in elkaar over gevloeid en moeilijk te onderscheiden. De interactie is steeds zichtbaarder in het samen reflecteren en maken (Huibers, Luitwieler, Martinot, Meijers, 2012).

Iteratief proces: bij een iteratief proces gaan leerlingen stapje voor stapje verder en gebruiken zij voortschrijdend inzicht in een volgende fase.

Kunst: een artistieke uiting van menselijk denken, doen en maken.

Sociaal-culturele context: alle onderwerpen en thema's waar kunst op reageert, uit ontstaat, naar verwijst, mee samenwerkt of mee interacteert. De sociaal-culturele context van kunst heeft betrekking op aspecten die, naast vormgeving en techniek, haar betekenis mede bepalen, zoals: het *onderwerp*, *tijd*, *plaats*, *maker* en de manier waarop het *publiek* ermee omgaat. De sociaal-culturele context van kunst is dus breder dan het kunst domein en kan gevormd worden door thema's uit onder andere geschiedenis, religie, taal, filosofie, wetenschap, economie, sport en natuur (Heijnen, 2015).

BIJLAGE 2: BRONNENLIJST

- Armstrong, J. (2006). *De filosofie van de schoonheid*. Academie Minerva: Hanzehogeschool Groningen.
- Barrett, T. (2010). *Kunst werkt mensen reageren op hedendaagse kunst*. Deventer: Thieme Art.
- BDD (2018). *Visiedocument beroepsvereniging docenten theater en drama*.
- BDD, VLS. VONKC (2018). *Gedeelde visie van de kunstvakverenigingen BDD, VONKC en VLS over de essentie en de toekomst van het Leergebied Kunst en Cultuur in het primair en voortgezet onderwijs*.
- Biesta, G. (2017). *Door kunst onderwezen willen worden*. Arnhem: ARTEz Press.
- Bisschop Boele, E. (2016). *Over het belang van een inclusief muzikaal wereldbeeld*. In *Muziekpedagogiek in beweging: verdieping of verbreding?* (pp. 69-81)
- Boxtel, van C. (2009). *Geschiedenis, erfgoed & didactiek*, Amsterdam: Erfgoed Nederland.
- Brinkman, W. & Miedema, E. & Schreuder, C. (2017). *Kunst=taal en rekenen, drie jaar Boijmans Taal -en rekenprogramma*. Koninklijke van Gorcum/Museum Boijmans van Beuningen.
- Brouwers, H. (2010). *Kiezen voor het jonge kind*. Bussum: Coutinho.
- Buisman, M., Boogaard, M., Loon-Dijkers, L., Schooten, E. (2017). *Stimuleren van creatief vermogen en kritisch denken*. Amsterdam: Kohnstamm Instituut.
- Costa, A. & Kallick, B. (2000). *Describing 16 habits of mind. Habits of mind: A Development Series*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Crone, E. (2017). *Het puberende brein*. Amsterdam: Prometheus.
- Csikszentmihalyi, M. (2011). *Creativiteit. Over Flow, schepping en ontdekking*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Dieleman, C. (2010). *Het nieuwe theaterleren. Een veldonderzoek naar de rol van theater binnen CKV op havo en vwo*. Amsterdam: Vossiuspers 2010.
- Diverse auteurs (2018). *Teaching in the fourth industrial revolution, standing at the precipice*. Routledge
- Dreu, Casten de & Sligte (2016). *Creativiteit krijg je niet voor niks. Over de psychologie van creativiteit in wetenschap en werk*. Assen: Van Gorcum.
- Erfgoededucatie (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*.
- Gardner, H. (2006). *Five minds for the future*. Boston, MA, Harvard Business School Publishing.
- Geest, N., Nagtzaam, M., Nobel, S., Schouten, J. (2015). *Creatief vermogen en de diamant*. Utrecht: CVU.
- Gompertz, W (2012). *Dat kan mijn kleine zusje ook. waarom moderne kunst kunst is*. Amsterdam: Uitgeverij Meulenhoff.

Groenendijk, T., Hoekstra, M., & Klatser, R. (2013). *Altermoderne kunsteducatie: theorie en praktijk*. Amsterdam: HKA.

Haanstra, F. (2001). *De Hollandse schoolkunst, mogelijkheden en beperkingen van authentieke kunsteducatie* (Oratie). Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Havekes, H. (2009). *Actief Kunsthistorisch Denken*.

Havertkort, F., Lei, R. (2015). *Muziekmeester*. Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

HBO-raad (2011). *Generieke kennisbasis Tweedegraads docentenopleidingen*. Den Haag.

HBO-raad (2012a). *Kennisbasis docent beeldende kunst & vormgeving –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012b). *Kennisbasis docent muziek –Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012c). *Kennisbasis docent dans*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

HBO-raad (2012d). *Kennisbasis docent theater*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

Heusden, B., van. (2010). *Cultuur in de Spiegel: naar een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen en SLO.

Heusden, B. van., Rass, A., Tans, J. (2016). *Cultuur², basis voor cultuuronderwijs*. Assen: van Gorcum.

Heijdanus - de Boer, E., Nunen, A. van, Boekel, H. & Carp, D. & Veer, P. van der (2016). *Spelend leren en ontdekken, Handboek drama voor het basisonderwijs*. Bussum: Coutinho.

Heijnen, E. (2015). *Remixing the Art Curriculum: How Contemporary Visual Practices Inspire Authentic Art Education. (Doctoral Dissertation)*. Nijmegen: Radboud University.

Hoeven, M. van der, Sluijsmans, L., Vorle, R. van de, & Heusden, B. van. (red.) (2014). *Cultuur in de spiegel: een leerplankader voor cultuuronderwijs*. Enschede: SLO

Hollingsworth, J. & Ybarra, S. (2018). *Expliciete directe instructie*. Uitgeverij Pica.

Huizinga, J. (1919 / 1997 / 2016) *Herfsttij der Middeleeuwen*. Olympus.

Jong, L. de (2017). Het begeleiden van creatieve processen. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 62 - 84.

Kamp, M.T. van de (2010). Hybride kunsteducatie. In: *Kunstzone, 10* (juni), 11-15.

Kamp, M.T. van de (2013). *Doorlopende leerlijn hybride kunsteducatie*. Amsterdam/Tilburg; Expertisecentrum Vakdidactiek Kunsttheorie.

Kamp, M.T. van de (2017). *Reimagine, redesign and transform. Enhancing generation and exploration in creative problem finding processes in visual arts education*. Academisch proefschrift. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

Konings, F., & Van Heusden, B. (2013). *Culturele instellingen en een doorlopende leerlijn cultuuronderwijs: Richtlijnen*. Utrecht, Fonds voor Cultuurparticipatie.

Kupers, E. & Van Geert, P. (2017). Wat weten we over creativiteit van kinderen op de basisschool. In: *Cultuur en Educatie; tijdschrift over onderzoek naar leren, lesgeven en overdracht in kunst en cultuur*. Jaargang 16 nummer 47. LKCA: Utrecht. Blz. 42 - 61.

KVDO (2018). *Opleidingsprofielen Bachelor*. Den Haag: Vereniging Hogescholen.

KVDO (2016). *Schakeldocument bij de nieuwe beroepsprofielen voor kunstvakdocenten*. Utrecht: Molen & Molen.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P., Rass, A. & Tuinen, S. van (2015). *Kunst en cultuur. Vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. van, Marsman, P. & Tuinen, S. van (2017). *Kunst en cultuur. Addendum op de vakspecifieke trendanalyse 2015*. Enschede: SLO.

Lanschot Hubrecht, V. (2017). *Handreiking kunstvakken, inclusief CKV*. Enschede: SLO.

Lei, R. van der, Haverkort, F. & Noordam, L. (2015). *Muziek meester!* Amersfoort: ThiemeMeulenhoff.

LKCA (2016). *Basis voor cultuureducatie. Handreiking voor de toekomst van binnen- en buitenschoolse cultuureducatie*. Utrecht: Libertas.

Lutters, J. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk: Art-Based Learning in de praktijk*. Apeldoorn: Garant.

Lutters, J. (2015). *Research-based art. Een nieuwe grondslag voor een opleiding tot artist educator*. *Cultuur+Educatie*, 15(43), 63-70.

Marschal, C. & Rossman G.B. (2016). *Designing Qualitative Research sixth Edition*. California, CA: SAGE Publications, Inc.

Marshall, J. (2014) Transdisciplinarity and art integration; Toward a new understanding of art-based learning across the curriculum. *Studies in Art Education: a journal of issues and research in art education*, 55(2), 104-127.

Marzano R. & Heflebower, T. (2012). *Klaar voor de 21e eeuw. Vaardigheden voor een veranderende wereld*. Vlissingen: Bazalt.

Meirieu, P. (2016). *Pedagogiek: de plicht om weerstand te bieden*. Culemborg: Phronese.

Monsma, D., Smith, S. (2016). *Speciaal onderwijs, vergeten groep in het beleid*. *Cultuur+Educatie*, jaargang 16, nr 45.

Monsma, D. (2017). *Fluisterzacht en haarzuiver, de betekenis van kunstonderwijs voor kinderen met speciale onderwijsbehoeften*. Rotterdam: Lemniscaat.

Nooij, H. (2017). *Kijk op spel*. Groningen: Noordhoff.

Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst*. Amsterdam: Ambo|Anthos.

OCW (2018). *Cultuur in een open samenleving*. Den Haag: Ministerie van onderwijs, cultuur en wetenschap.

Onna, J. van & Jacobse, A. (2017). *Laat maar zien, een didactische handleiding voor beeldend onderwijs* (5^e ed.) Groningen: Noordhoff.

Potters, O & Lutke, S (2018) *Leren van kunst, ruimte voor & door creativiteit*. Bussum: Countinho

Saywer, K (2008) *Group genius*. Ingram Publisher services US.

SLO (2018). Handreiking Brede vaardigheden. Enschede: SLO.

VCPS. Cultuureducatie, een manifest.

Vereniging Classici Nederland (2018). Visie op Griekse en Latijnse Taal en Cultuur in het curriculum in Nederland.

Verhoeven, M., Poorthuis, A. M. G., & Volman, M. (2016). Exploreren kun je leren: de rol van onderwijs in de identiteitsontwikkeling van leerlingen. Geraadpleegd van <https://hdl.handle.net/11245.1/ca57ab3d-308e-449b-a3fe-109a51aa576c>

Verhoeven, C. (1967b). *Inleiding tot de verwondering* (3e ed.). Eindhoven, Nederland: Damon.

VLS (2018). *Visie op muziekonderwijs in het primair en voortgezet onderwijs*.

VNK-E (2018). *Visie op curriculumontwikkeling van het leergebied kunst en cultuur door de VNK-E*.

VONKC (2012). *Leerplan voor onderwijs in beeldende kunst en vormgeving*.

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: beeldende kunst en vormgeving (BK&V)*.

VONKC (2018). *Visiedocument VONKC voor curriculum.nu: dans*.

Vrolijk, R. (2017). *Nieuw geluid*. Groningen / Houten: Noordhoff Uitgevers.

Vuyk, K. (2017). *Oude en nieuwe ongelijkheid*, Utrecht: Klement Uitgeverij.

Weterings, A. en Plamper, S. (2016). *Begrijpen met je handen. Een andere kijk op kind en creativiteit*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

Websites

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/conferenties-en-projecten/project-altermoderne-kunsteducatie/>

<https://www.ahk.nl/lectoraten/educatie/publicaties/>

<http://www.culturelecompetenties.nl/kunstbalie>

<http://www.cultuuralsbasis.nl/>

[https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20\(DEF\).pdf](https://www.cultuuraltena.nl/uploads/1419866012_CultureleLadekast%20(DEF).pdf)

<https://www.cultuurconnectie.nl/clientdata/downloads/cultureel-vermogen-nieuwe-woorden-voor-het-belang-van-cultuureducatie-en-participatie.pdf>

<http://www.cultuureducatiemetkwaliteit.nl/over-cmk/>

<http://www.cultuurindespiegel.nl/>

<http://curriculumvandetoekomst.slo.nl/21e-eeuwse-vaardigheden>

http://expertisecentrum-kunsttheorie.nl/cms_data/model_hybride_kunsteducatie.pdf

<http://kunstcultuur.slo.nl/>

<http://www.kunstgebouw.nl>

<http://kunstzinnigeorientatie.slo.nl/>

<https://www.lkca.nl/onderzoek/leerstoelen-lkca/hester-dibbits>

https://www.lkca.nl/artikelen/inspirerend_de-10-lessen-van-elliott-eisner

<https://wij-leren.nl/ogo-ontwikkelingsgericht-onderwijs.php>

<https://onderzoekonderwijs.net/2017/12/21/de-holle-retoriek-van-21st-century-skills-hoezo-is-kennis-minder-belangrijk>

<https://www.onderwijsfilosofie.nl/in-de-wereld-komen/>

<https://plato.stanford.edu/entries/dewey-aesthetics/#ActExp>

https://www.ted.com/talks/ken_robinson_says_schools_kill_creativity?language=nl

<https://www.windesheim.nl/onderzoek/onderzoeksthemas/educatie/didactiek-en-inhoud-van-de-kunsvakken/>